

Marktdossier Groenvoorzieningen

Groenvoorzieningen

Uit wetenschappelijke onderzoeken blijkt de waarde van groen in onze leefomgeving. Groen draagt bij aan biodiversiteit, gezondheid en het leefklimaat, maar verfraait ook de omgeving hetgeen zich vertaalt in de WOZ-waarde. De opdrachten voor het ontwerp, aanleg en onderhoud van groenvoorzieningen in de openbare ruimte zijn met name afkomstig van overheden. Met specifiek groenbeleid kunnen zij tal van maatschappelijke baten met groen realiseren. De groenwerkzaamheden in de openbare ruimte omvatten het ontwerpen, aanleggen en onderhouden van onder andere speelplaatsen, parken, plantsoenen, begraafplaatsen, sportvelden, bermen langs (water)wegen en industrieterreinen.

Dit marktdossier groenvoorzieningen bestaat uit: marktbeschrijving, handreiking, onderzoeken en praktijkvoorbeelden.

Marktkennis is een essentieel onderdeel van het inkopen en aanbesteden van overheidsopdrachten. Hoe meer u van de groene markt weet, hoe effectiever uw uitvraag kan zijn.

Marktbeschrijving

Groenbedrijven hebben een belangrijke rol in het realiseren en behouden van de kwaliteit van de fysieke leefomgeving. Zij kunnen op basis van hun kennis en de inzet van vakprofessionals en machines bijdragen aan het creëren van meerwaarde in de buitenruimte. Dat betekent dat er bijvoorbeeld goed is nagedacht over de plaats van water en groen en rekening is gehouden met de behoeften van mensen en dieren. Dat gaat veel verder dan alleen het behalen van de gewenste beeldkwaliteit, maar uiteindelijk over de totale waarde van een gebied en de toegevoegde waarde ervan voor de mensen die er in wonen.

Typering van aanbieders

Nederland telt ongeveer 10.000 bedrijven in de totale groensector. Daarbij gaat het om hoveniers, groenvoorzieners, dak- en gevelbegroeners, interieurbeplanters en boomspecialisten. Het grootste deel van het werk in de markt van het openbare groen wordt uitgevoerd door middelgrote (10-50 werknemers) en grote (>50 werknemers) bedrijven, waaronder ook de groenbedrijven binnen de sociale werkvoorziening.

De bedrijven in de groene branche typeren zich door hun focus op de lange termijn en hun gebiedskennis. Zij zoeken dus naar een langdurige relatie met de opdrachtgever, door kwalitatief goed werk te leveren tegen een marktconforme prijs.

Marktverhoudingen

Een belangrijk aspect dat van invloed is op de concurrentiepositie is de vestigingslocatie van een bedrijf. Transport- en reiskosten hebben namelijk veel invloed op de kostprijs. Er zijn trends in de markt waarneembaar waardoor andere aspecten dan de prijs een steeds belangrijkere rol spelen in de concurrentiepositie. Kwaliteit is daarbij van belang, als ook de visie op het behoud en herstel van het milieu en biodiversiteit en sociale aspecten. Concurrentie van buiten de branche wordt met name ondervonden vanuit GWW-bedrijven en loonbedrijven.

Dynamiek

De sector heeft het financieel moeilijk gehad in de recessiejaren (2008-2015). Overheidsinstellingen en particuliere opdrachtgevers hebben toen veel bezuinigd op het onderhoud van groen. Sindsdien is de marktsituatie geleidelijk verbeterd. De marges blijven echter onder druk staan, doordat in aanbestedingen vaak gestuurd wordt op prijs.

Trends

Welke trends zijn er zichtbaar in de groenvoorziening?

- Er is meer aandacht voor duurzaamheid en Maatschappelijk Verantwoord Inkopen (MVI), onder andere door aandacht voor biobased materialen, energie, klimaat en circulariteit bij aanbestedingen te koppelen aan de gunningscriteria (www.mvicriteria.nl). Enkele belangrijke MVI-trends specifiek voor de groenvoorziening zijn;

- Een sterke MVI-trend in de groenvoorziening heeft betrekking op natuur en biodiversiteit (ecologisch beheer). Voorbeelden hiervan zijn alternatieve vormen van onkruidbestrijding en het (gedeeltelijk) laten liggen van bladafval, zodat dit het bodemleven ten goede komt. Zie hiervoor ook de gedragscode Flora en Fauna van Vereniging Stadswerk Nederland en VHG: Wet Natuurbescherming.
- Aandacht in aanbestedingen voor het hergebruiken van vrijkomend groenafval als waardevolle grondstof of voor de energievoorziening (zoals houtsnippers of bladafval).
- Hoewel prijs een belangrijk gunningscriterium blijft, groeit het belang van secundaire doelstellingen. Steeds vaker wordt in een aanbesteding een aanvullende prestatie gevraagd. Een voorbeeld hiervan is Social Return, waarbij gevraagd wordt om werkgelegenheid te bieden aan mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt.
- Er komt meer aandacht voor de beoordeling van kwaliteit en duurzaamheid in aanbestedingen, bijvoorbeeld door EMVI-gunningscriteria toe te passen waarmee kwaliteit vertaald wordt in een lagere inschrijfprijs (Economisch Meest Voordelige Inschrijving) of waarbij aantoonbare duurzaamheid tot een gunningsvoordeel leidt.
- Veel gemeenten ondertekenden het Manifest Maatschappelijk Verantwoord Inkopen. Het geeft aan dat de goede wil er is en dat gezocht wordt naar concrete vertaling van MVI en duurzaamheid naar de praktijk.



- Groenwerkzaamheden worden regelmatig geclusterd in bestekken met andersoortig werk, waardoor groenbedrijven in de rol van onderaannemer komen van een hoofdaannemer uit een andere sector. Daarnaast komen geïntegreerde contractvormen ook voor. Een voorbeeld is dat het ontwerp, de aanleg en beheer van openbaar groen binnen één contract worden aanbesteed.
 - Steeds meer inkoop vindt plaats via prestatie-inkoop, prestatiecontracten en beeldbestekken. Ook worden raamovereenkomsten vaker toegepast.
 - De mondigheid van de burger en de toevoeging van participatie in de Omgevingswet leidt er toe dat zij zich mengen in de beleidsvorming over groen en de wijze waarop daar mee omgegaan wordt.
 - Het oplossen en voorkomen van problemen met invasieve exoten en plagen, zoals de Japanse Duizenknoop en de eikenprocessierups, neemt een steeds grotere plaats in het groenwerk in.
 - Vakkennis en vakbekwaamheid, gerelateerd aan de waarden van groen, is erg belangrijk in het groene vak.
- Invloeden van buiten**
- Invloeden van buiten komen bijvoorbeeld voort uit ontwikkelingen in de maatschappij, omgeving, wet- en regelgeving of de techniek. Hieronder zijn de belangrijkste invloeden omschreven.
- Groenbeleid wordt steeds vaker opgesteld in overleg met inwoners en stakeholders (participatie). Door deze betrokkenheid ontstaat draagvlak voor het beleid en de kwaliteit van de fysieke leefomgeving. Daarnaast worden inwoners ook steeds vaker betrokken bij de aanleg en het onderhoud van openbaar gebied. Communicatie richting de omgeving wordt daardoor steeds belangrijker.
 - Het klimaat verandert. Er komen steeds meer en heviger regenbuien, extreme temperaturen en lange periodes van droogte voor. Dit heeft ook gevolgen voor de wijze waarop groenaanleg en -onderhoud uitgevoerd moeten worden. Bij lange periodes van droogte is het bijvoorbeeld lastig gazons te maaien op basis van een afgesproken frequentie. Als alternatief hiervoor kan gebruik gemaakt worden van klimaatadaptieve beeldbestekken (zie onderzoeken bij dit marktdossier).
 - Vanuit de maatschappij ontstaan nieuwe behoeften om meer duurzaam met onze leefomgeving om te gaan. In het verleden was het de wens om alles strak te onderhouden. Nu is het steeds vaker de wens om meer variatie te creëren, zodat er meer biodiversiteit ontstaat. Ook dit vraagt om een goede communicatie.
 - Een groene woon- en werkomgeving draagt bij aan de gezondheid van mensen en de sociale cohesie in de samenleving; het nodigt uit om meer te bewegen en elkaar te ontmoeten.
 - Wet- en regelgeving raakt het werk van de groenvoorzieners, bijvoorbeeld op het gebied van veiligheid en arbeidsomstandigheden.
 - Technologische ontwikkelingen hebben ook invloed op de sector. Niet alleen door het materieel dat verandert (elektrificatie gereedschap, robotmaaiers voor sportvelden etc.) als ook door ontwikkelingen in de inrichting van de openbare ruimte zoals water en mobiliteit.



- De Omgevingswet zal naar alle waarschijnlijkheid per 1 januari 2022 van kracht worden. Deze wet bundelt wetten voor de leefomgeving waaronder wet- en regelgeving over bouwen, milieu, water, ruimtelijke ordening en natuur. Gemeenten, provincies, waterschappen en het Rijk gaan aan de slag met de omgevingsvisie en omgevingsplan en gaan handhaven volgens de nieuwe Omgevingswet.

Brancheverenigingen

VHG

VHG is de branchevereniging die de belangen behartigt van ondernemers in het groen in Nederland met in totaal 1.100 aangesloten leden. Het gaat om hoveniers, groenvoorzieners, boomspecialisten, dak- en gevelbegroeners en interieurbeplanters. VHG brengt namens de leden de maatschappelijke en economische meerwaarde van groen onder de aandacht bij politiek, institutionele partijen en burgers. De branchevereniging ziet zichzelf ook als 'de groene inspiratiebron'. Hiertoe zijn diverse instrumenten ontwikkeld, zoals "De Levende Tuin", "Groene schoolpleinen" en "Het Levende Gebouw".

Zie voor meer informatie: www.vhg.org

ELCA

De European Landscape Contractors Association (ELCA) is de koepelorganisatie voor de hoveniers- en groenvoorzienersbranche in Europa met in totaal 27 aangesloten landen. Missie van deze organisatie is om het belang van groen voor de samenleving te benadrukken, de bewustwording hierover kracht bij te zetten en de groene verbinding met architectuur, duurzaamheid, creativiteit, bouw, lifestyle en nieuwe ontwikkelingen op het hoogste niveau in Europa te stimuleren. Branchevereniging VHG is het Nederlandse lid van ELCA.

Zie voor meer informatie: www.elca.info

EAC

De European Arboricultural Council (EAC) is de koepelorganisatie van boomspecialisten. Boomspecialisten uit heel Europa ontmoeten elkaar in dit forum om de status van bomen te verhogen en beroepsmatig contact met elkaar te onderhouden over zaken variërend van onderzoek en onderwijs tot het delen van succesvolle boomprojecten en verbeteren van werkmethoden. Zie voor meer informatie:

www.eac-arboriculture.com

Cedris

Cedris is de belangenorganisatie voor sociale werkvoorzieningsbedrijven (SW-bedrijven) en zet zich in om meer betaald werk te creëren voor mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt bij een reguliere werkgever, een sociale onderneming of een beschutte werkplek. Ook bij groenbedrijven zijn mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt werkzaam of krijgen via Social Return on Investment (SROI) bij aanbestedingen een kans op werk en zich te ontwikkelen.

Zie voor meer informatie: www.cedris.nl



Kennisorganisaties

CROW

CROW is een kennisinstituut voor infrastructuur, openbare ruimte, verkeer en vervoer, en werk en veiligheid. CROW houdt zich daarnaast bezig met aanbesteden en contracteren. CROW werkt daarbij met externe professionals in werkgroepen uit verschillende vakgebieden, die samen aanbevelingen en richtlijnen opstellen over bijvoorbeeld aanbestedingen. Deze aanbevelingen en richtlijnen worden voor een groot deel in CROW-publicaties of op diverse websites gepubliceerd

Zie voor meer informatie: www.crow.nl

ACA GWG (Grond, Wegen en Groen)

Het AdviesCentrum voor Aanbestedingen Grond, Wegen en Groen (ACA GWG) is de vraagbaak voor onder andere (potentiele) inschrijvers en aanbestedende diensten op het gebied van advies voor aanbestedingen met betrekking tot precontractuele en niet-individuele kwesties. Ook geeft ACA GWG voorlichting over het aanbestedingsproces en reageert, indien gevraagd, op het juist toepassen van de aanbestedingswet in relatie tot de besteksystematiek tijdens de aanbestedingsfase richting een aanbestedende dienst.

Zie voor meer informatie: www.acagwg.nl

Keurmerken en certificaten

Hieronder is een toelichting gegeven op de meest relevante keurmerken en certificaten voor groenvoorzieningsbedrijven.

Groenkeur

Groenkeur geeft verschillende bedrijfscertificaten uit, waaronder specifieke certificaten voor groenvoorziening, ecologisch bermbeheer, boomverzorging en dakbegroening. Het certificaat normeert het kwaliteitsmanagementsysteem in combinatie met ISO 9001. De certificaten worden onder accreditatie afgegeven. De groen aannemers worden jaarlijks getoetst door onafhankelijke certificatie instellingen en kunnen onaangekondigde controles verwachten. Groenkeur is gericht op groenbedrijven die actief zijn op de aanbestedingsmarkt voor overheden en instellingen.

Zie voor meer informatie: www.groenkeur.nl

NL Greenlabel Gebiedslabel

Het NL Greenlabel Gebiedslabel is een methodiek om de mate van duurzaamheid te beoordelen en integraal mee te nemen in de ontwerp-, uitvoerings- en beheerfase. De duurzaamheid van een gebied wordt op basis van indicatoren beoordeeld en vertaald in een duurzaamheidspaspoort. De mate van duurzaamheid wordt weergegeven met scores A tot en met G. Volgens dezelfde visie en systematiek zijn er ook methoden voor het bepalen van de integrale duurzaamheid van producten, planten, terreinen en tuinen.

Zie voor meer informatie: www.nlgreenlabel.nl

CO₂-prestatieladder

De CO₂-Prestatieladder is een instrument dat organisaties helpt bij het op structurele wijze terugdringen van CO₂ uitstoot in de bedrijfsvoering, projecten én de keten. Het instrument wordt gebruikt als CO₂-managementsysteem en als aanbestedingsinstrument.

Het systeem bestaat uit 5 niveaus. Tot en met niveau 3 maakt een organisatie werk van de uitstoot van de eigen organisatie (en alle projecten). Vanaf niveau 4 en 5 wordt er ook werk gemaakt van de CO₂-uitstoot van de keten en sector.

De Stichting Klimaatvriendelijk Aanbesteden & Ondernemen (SKAO) is verantwoordelijk voor het certificeringschema CO₂-Prestatieladder. Zie voor meer informatie: www.skao.nl

VCA, Veiligheid, gezondheid en milieu Checklist Aannemers

De Veiligheid, gezondheid en milieu Checklist Aannemers (VCA) is een certificeerbare controlelijst voor aannemers waarmee zij aan kunnen tonen, dat zij veiligheid, gezondheid en milieu beheersen tijdens het uitvoeren van werkzaamheden op de werkvloer. Tevens bevat deze norm aanvullende eisen om het veiligheidsbewustzijn tijdens het werk te verhogen.

Zie voor meer informatie: www.vca.nl

PSO, Prestatieladder Sociaal Ondernemen

De Prestatieladder Socialer Ondernemen (PSO) is een wetenschappelijk onderbouwd meet- en registratie-instrument, dat inzicht geeft in de mate waarin organisaties sociaal ondernemen gericht op de arbeidsparticipatie van kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt. De PSO brengt op bedrijfsniveau in kaart hoe het aantal medewerkers met een afstand tot de arbeidsmarkt zich verhoudt tot het totaal aantal werkzame medewerkers gedurende een peiljaar. Daarnaast worden de inkopen van producten en/of diensten bij PSO-gecertificeerde organisaties en SW-bedrijven omgerekend naar het aantal fte van de PSO-doelgroep dat aan dit deel van de omzet heeft meegewerkt.

Zie voor meer informatie: www.pso-nederland.nl



Boom Veiligheids Controle

Voor het uitoefenen van zorgplicht rondom risico's van bomen is een Boom Veiligheids Controle of Visual Tree Assessment (BVC of VTA) verplicht. De Boomveiligheidscontroleur is opgeleid om de belangrijkste ziekten en gebreken te herkennen. Zij hebben kennis van boomregistratie, ziekten en gebreken aan bomen. Zie voor meer informatie:

www.groenkeur.nl

ETW en ETT

De certificaten European Treeworker (ETW) en European Tree Technician (ETT) borgen de kwaliteit van de werkzaamheden in de boomverzorging. De ETW'er is een allround uitvoerende boomverzorger. Hij heeft kennis van onder meer natuurbehoud, ziekten en plagen, boomsoorten en kan veilig en verantwoord planten, onderhouden, snoeien en vellen van bomen.

De ETT'er heeft naast kennis van boomverzorging ook kennis van beheer, beleid, onderzoek en projectorganisatie. Hij fungeert regelmatig als intermediair tussen opdrachtgever en uitvoering.

Zowel het ETW- als het ETT-certificaat zijn internationaal erkend en voldoen aan de voorwaarden van de [European Arboricultural Council \(EAC\)](#). In Nederland beheert Branchevereniging VHG de certificaten voor de EAC. Eisen met betrekking tot ETW- en ETT-certificaten worden regelmatig opgenomen in bestekken.

Overige keurmerken en certificaten

Naast de bovengenoemde keurmerken en certificaten zijn ook onderstaande keurmerken en certificaten relevant voor aanbestedingen aan groenvoorzieningsbedrijven:

- NEN-EN-ISO 9001, internationale norm voor kwaliteitsmanagementsystemen
- NEN-EN-ISO 14001, internationaal geaccepteerde standaard met eisen voor een milieumanagementsysteem

Handreikingen

Diverse handreikingen en voorbeelddocumenten met betrekking tot groenvoorzieningen:

Handreiking inkopen groenvoorzieningen

Bron: VHG

In de [handreiking 'inkopen groenvoorzieningen'](#) zijn aanbevelingen gedaan waarmee het inkoopproces voor groenvoorzieningen verbeterd kan worden. Hierbij zijn voor de verschillende fases uit het inkoopproces verbeterpunten omschreven die specifiek van belang zijn voor de inkoop van groenvoorzieningen.

MVO-wijzer

De MVO-wijzer van VHG is een praktisch instrument voor groenvoorzieningsbedrijven. Het geeft naast inzicht in de MVO-situatie van een bedrijf ook heel goed aan hoe MVO in projecten kan worden toegepast. Zie voor meer informatie: www.mvo-wijzer.vhg.org

Sectorplan CO₂

VHG heeft het initiatief genomen tot het ontwikkelen van een sectorplan CO₂, waarin gerichte acties worden opgenomen om te komen tot energietransitie en circulariteit. Groen is namelijk van groot belang in het kader van klimaatverandering en de gevolgen ervan: groen neemt CO₂ op, zorgt voor wateropvang en helpt bij het voorkomen van hittestress. Koolstofdioxide (CO₂) vormt hierin een belangrijk aspect, het is immers een gas dat een heel belangrijke bijdrage levert aan het versterkte broeikas effect en door planten wordt vastgelegd en deels omgezet in zuurstof (O₂).

Als groene brancheorganisatie heeft VHG het initiatief genomen om de problematiek rondom CO₂ aan te pakken. Hiervoor heeft VHG een Sectorplan CO₂ opgesteld. In dit sectorplan wordt inzicht gegeven in de huidige situatie ten aanzien van CO₂, met daarna een selectie van projecten om de huidige situatie ten aanzien van CO₂ te verbeteren.

Zie voor meer informatie: www.vhg.org

Brancheprofiel ondernemers in het groen

Het doel van het brancheprofiel 'ondernemers in het groen' is om gemeenten inzicht te bieden in de bedrijfsactiviteiten van de bedrijven uit de groene sector. Hiermee wordt een handreiking geboden voor de ruimtelijke inpassing van bedrijven uit de groene sector. Het brancheprofiel heeft nadrukkelijk een ruimtelijke invalshoek. Het creëren van ontwikkelmogelijkheden binnen bestemmingsplannen dient immers te geschieden op basis van ruimtelijk relevante argumenten.

Zie voor meer informatie: www.vhg.org

Doelmatig en efficiënt gunnen en selecteren bij groenprojecten

Bron: VHG & Stadswerk

Uit de groensector kwamen veel signalen van ontevredenheid over de wijze van gunnen en selecteren. Daarom is hiervoor in opdracht van Branchevereniging VHG en Stadswerk een onderzoek uitgevoerd naar de mogelijkheden om activiteiten te ontplooiën, die zouden leiden tot sectorbrede verbeteringen in het aanbestedingsproces via een praktijkleidraad voor opdrachtgevers van groenwerken. Het betreft hier zowel aanlegprojecten, als onderhouds- en renovatieprojecten.

EMVI-criteria, Leidraad voor boombestekken

Bron: VHG, CROW

Deze [leidraad voor boombestekken](#) is bedoeld voor organisaties die nog relatief weinig ervaring hebben met het opstellen van boombestekken. De leidraad bevat een groot aantal suggesties voor relevante EMVI-criteria voor de thema's duurzaamheid, communicatie en kwaliteitsborging. Verder zijn in de leidraad aanbevelingen gedaan voor de aanbesteding, beoordeling en gunning.



Advies Klimaatadaptieve beeldbestekken

In deze studie is onderzocht op welke wijze het beste omgegaan kan worden met de gevolgen van klimaatverandering voor de uitvoering van werkzaamheden in het openbaar groen. Hieruit blijkt dat door beter contact en goede afspraken tussen opdrachtgever en opdrachtnemer veel problemen voorkomen kunnen worden. Voor de borging van het proces van goede afspraken en gedragen verantwoordelijkheid bij bijzondere weersomstandigheden is een model ontwikkeld. Opname van dat model in bestaande handboeken die door zowel opdrachtnemers als opdrachtgevers worden gehanteerd kan het gebruik en het succes in hoge mate positief beïnvloeden. (Het CROW heeft het model opgenomen in het Kwaliteitshandboek Openbare Ruimte).

Zie voor meer informatie:

[Klimaatadaptieve beeldbestekken, communicatieschema bij bijzondere weersomstandigheden](#)



Onderzoeken

Diverse rapportages over de groensector:

De waarde van groen

Uit steeds meer onderzoeken blijkt de waarde van groen. Groen is niet alleen mooi om te zien, want draagt ook sterk bij aan het versterken van de biodiversiteit, het tegengaan van de effecten van klimaatverandering, de leefbaarheid en gezondheid van de buurt. VHG verzamelde enkele belangrijke kengetallen op deze thema's uit bestaande wetenschappelijke publicaties en zet ze in dit rapport op een rij. Daarnaast zijn factsheets opgesteld die in één oogopslag de feiten en cijfers over de waarde van groen weergeven. Ook de ervaringen van materiedeskundigen komen in deze factsheets aan bod.

Wageningen Universiteit & Research heeft de baten van stedelijk groen die leiden tot beter leefklimaat in de stad uitgewerkt in een 4-tal factsheets en een bomenposter. De thema's van de factsheets zijn biodiversiteit, klimaat en temperatuur, luchtkwaliteit en waterhuishouding. Zie voor meer informatie: [De waarde van groen](#).

Wat is een boom waard?

Op deze vraag geeft het Amerikaanse softwareprogramma i-Tree antwoord. i-Tree maakt de baten van bomen inzichtelijk onder andere op het gebied van hemelwaterregulering, afvang van vervuilende stoffen en schaduwwerking. i-Tree zet deze baten om en maakt het mogelijk de waarde van bomen in cijfers en euro's te bepalen. Hiermee helpt het programma beleidsmakers en boombeheerders bij boomgerelateerde vraagstukken. In februari 2019 is i-Tree gelanceerd in Nederland. Het programma is nu zover gereed dat het kan worden ingezet in ons land. Daar zijn twee pilotfases aan vooraf gegaan, waarin het model getest is in 14 gemeenten, geoptimaliseerd is voor de Nederlandse situatie en waarbij verdiepend onderzoek is gedaan om het model verder te verfijnen en uit te breiden. De resultaten en conclusies van de pilots zijn verzameld in de publicatie '[De Baten van Bomen, resultaten van i-Tree Eco in Nederland](#)'.



Praktijkvoorbeelden

Voorbeelden van opdrachten in groenvoorzieningen:

Handleiding De Levende Tuin - versie 2

De vernieuwde Handleiding De Levende Tuin (2018) is een vervolg op de versie die in 2010 verscheen. In het boekwerk is onder meer de informatie verwerkt die sindsdien uit onderzoek naar voren is gekomen, samen met tal van inspirerende voorbeelden van groene toepassingen en duurzame materialen.

Deze nieuwe handleiding wordt door groenvoorzieningsbedrijven gebruikt en heeft de behoeften en wensen van de klant als uitgangspunt. De handleiding geeft ook antwoord op de vraag: 'Wat kan ik allemaal nog meer met een levende tuin?'. Het gaat dan niet alleen om de particuliere tuin. Ook de openbare ruimte, bedrijventerreinen, een schoolplein of een gemeenschappelijke tuin bij een zorginstelling of wooncomplex worden in de handleiding met voorbeelden getoond.

Zie voor meer informatie: [Handleiding De Levende Tuin](#)

Op de website van de VHG worden diverse praktijkvoorbeelden van aanbestedingstrajecten en groenvoorzieningsprojecten gepresenteerd. Zie [hier](#) voor meer informatie.

Handleiding Het Levende Gebouw

De handleiding Het Levende Gebouw gaat over groen op, aan en in gebouwen. Het is een boekwerk vol inspirerende ideeën voor prettige groene gebouwen. Gebouwen die bijdragen aan het integraal aanpakken van de maatschappelijke uitdagingen op het gebied van wateroverlast, hittestress, energie, gezondheid, biodiversiteit en circulariteit.

Zie voor meer informatie op de website: [Handleiding Het Levende Gebouw](#)

Handleiding De Levende Openbare Ruimte

De handleiding De Levende Openbare Ruimte gaat in op de baten van groen voor de woon-, werk- en leefomgeving. In de handleiding worden innovatieve en inspirerende projecten in de openbare ruimte getoond en onderbouwd met wetenschappelijke informatie.

Zie voor meer informatie: [Handleiding De Levende Openbare Ruimte](#).